

NL

Museum
Catharijne
Convent

CHRISTENDOM
& SLAVERNIJ

Christianity
and slavery

Deze teksten zijn geschreven voor de tentoonstelling Christendom & slavernij. Een Nederlands verhaal, te zien van 28 juni 2024 – 22 september 2024 in Museum Catharijneconvent, Utrecht.

www.catharijneconvent.nl

Colofon

Teksten: Madelon Grant, Maartje de Jong, Martijn Stoutjesdijk, Vincent van Velsen en Marieke Wickham

Eindredactie: Maartje de Jong

Vormgeving: Serana Angelista, Anneke van der Stelt

**Museum
Catharijne
Convent**

Kerken in deze tentoonstelling

Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK): Grootste protestantse (calvinistische) kerk in Nederland, die lange tijd de status van 'publieke' kerk had. Vanaf 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), nu de Protestantse Kerk Nederland (PKN).

Lutherse Kerk: Protestantse kerk die zich baseert op het werk en de leer van Maarten Luther. Sinds 2004 onderdeel van de PKN.

Evangelische Broedergemeente (EBG): Ook wel Hernhutters genoemd. De van oorsprong Duitse EBG is een zendingsgerichte protestantse kerk, die vanaf 1732 in het Caribisch gebied actief is, vanaf 1734 in de Republiek en vanaf 1735 in Suriname.

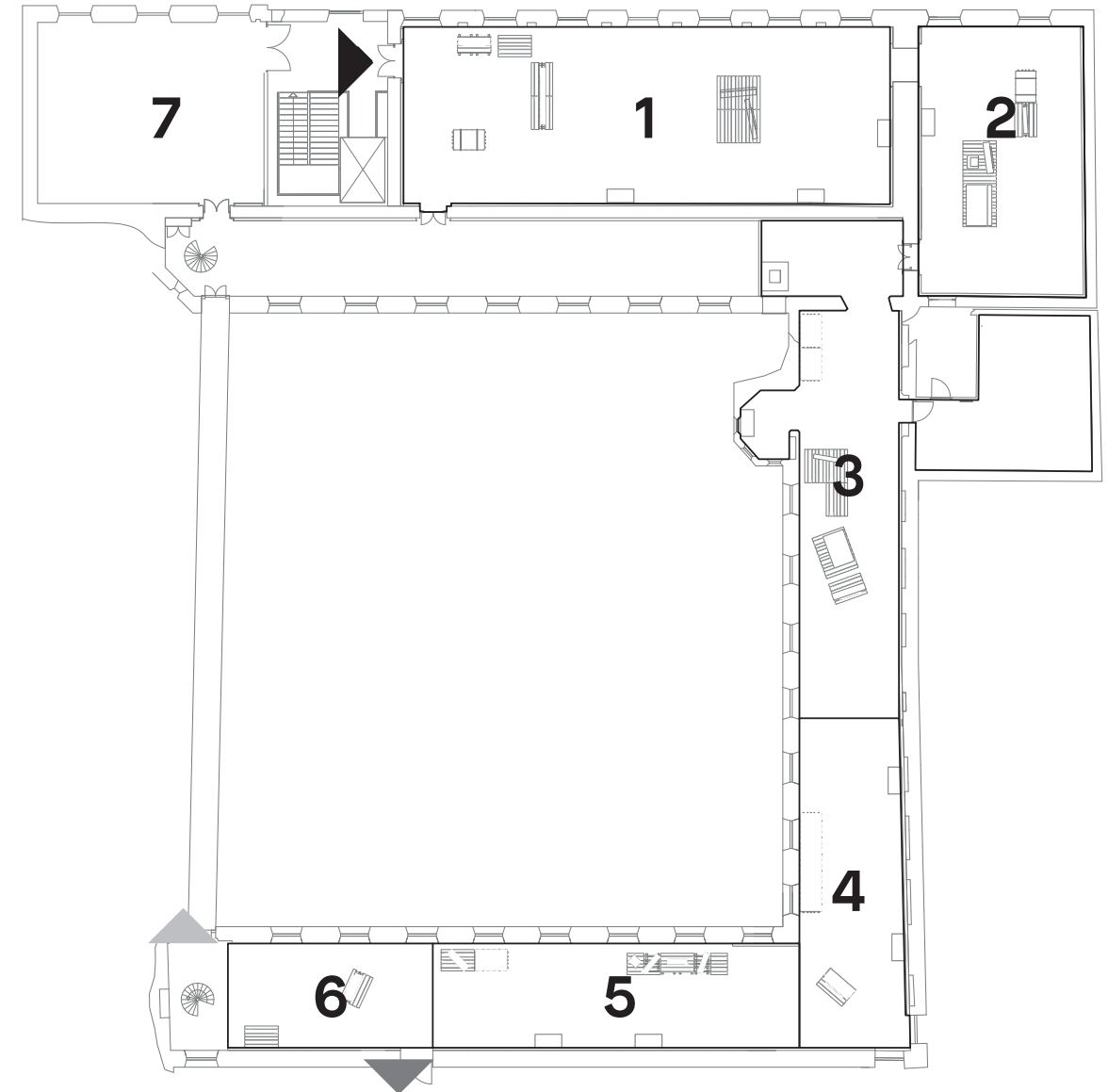
Rooms-Katholieke Kerk: Ondanks de Reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw blijven veel inwoners van de Republiek katholiek. De Rooms-Katholieke Kerk leidt vervolgens een onzichtbaar bestaan maar wordt wel getolereerd. In 1795 krijgen katholieken ook bij wet vrijheid van godsdienst.

Doopsgezinden: De doopsgezinden splitsten zich af van de Lutherse reformatie. Doopsgezinden danken hun naam aan het feit dat ze aan volwassendoop doen.

Plattegrond

- 1 De Republiek (1588-1795): een protestantse natie
- 2 Met de Bijbel in de hand
- 3 Kerk, koopman, dominee
- 4 Bekering zonder vrijheid
- 5 De weg naar afschaffing
- 6 En nu?
- 7 Reflectieruimte

- ▶ Ingang
- ▶ Uitgang+wc
- ▶ Reflectieruimte

CHRISTENDOM & SLAVERNIJ

Christianity
and slavery

Kan een goed christen slaveneigenaar zijn? Moet je je slaafgemaakten bekeren? En wat zegt de Bijbel eigenlijk over wie er tot slaaf gemaakt mag worden? In de bijna drie eeuwen dat slavernij officieel bestaat in het Nederlandse koloniale rijk (ca. 1600-1863/1873), zoeken vele predikanten en andere christenen naar antwoorden op dit soort vragen. De Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK) speelt als bevoorrechte 'publieke' kerk van de Republiek daarbij een grote rol. Overzee waken de overheid en de NGK over de koloniale samenleving en bepalen of andere kerken toegang krijgen tot de koloniën.

In westerse historische bronnen is de stem van slaafgemaakten nauwelijks te vinden. Toch klinkt verzet, vindingrijkheid en volharding door. Persoonlijke verhalen en hedendaagse kunst tonen dat spiritualiteit een bron van kracht kan zijn.

Slavernij in Nederlandse overzeese gebieden

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw besturen handelscompagnieën de koloniën van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het monopolie op de handel met Oost-Indië is in handen van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), opgericht in 1602. De West-Indische Compagnie (WIC) wordt in 1621 opgericht om handel te drijven met Noord- en Zuid-Amerika. De compagnieën mogen van het bestuur van de Republiek gebieden veroveren en besturen. Om winst te maken is stabiele toevoer en productie van de handelswaar (nootmuskaat, suiker, cacao etc.) noodzakelijk. Om dat te garanderen schakelt men al snel over op slavenarbeid. Er ontstaat een omvangrijke handel in slaafgemaakten onder Nederlands bewind. Mensen in slavernij worden behandeld als vee en beroofd van hun fundamentele menselijke waardigheid.

Tot 1814 worden meer dan 600.000 Afrikaanse volwassenen en kinderen tot slaaf gemaakt en door Nederlandse slavenhandelaren over de Atlantische Oceaan naar het Amerikaanse continent vervoerd. Dit gebeurt vaak door de WIC. In Azië worden tussen de 660.000 en 1,2 miljoen mensen verhandeld binnen de gebieden onder het gezag van de VOC. De omvang van deze slavenhandel in de Oost is lastig vast te stellen. Deze vindt voornamelijk plaats binnen Azië zelf, vanuit verschillende gebieden, door zowel Europese als Aziatische handelaren. Ook vanuit Oost-Afrika worden slaafgemaakten naar Azië vervoerd.

Taalgebruik in de tentoonstelling

Deze tentoonstelling bevat beelden en woorden die gewelddadig of racistisch zijn en als kwetsend of schokkend kunnen worden ervaren. In historische bronnen en citaten komt soms het woord 'neger' voor, een ooit gangbare aanduiding voor zwarte mensen uit (sub-Sahara) Afrika, die tegenwoordig als beledigend en kwetsend wordt beschouwd. Om aan te geven dat niemand inherent slaaf is maar altijd tot slaaf werd gemaakt, gebruiken we het woord 'slaafgemaakte' in plaats van 'slaaf', tenzij historisch materiaal getoond of geciteerd wordt.

De Republiek (1588-1795): een protestantse natie

Slavernij bestaat niet in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden rond 1600. Iedereen is vrij, of wordt vrij na aankomst in de Republiek. Naar de slavernij in Spaanse en Portugese koloniën wordt met afschuw gekeken. De protestantse Nederlanders vinden dergelijke praktijken 'niet christelyck' en associëren ze met katholieken. Overzee, in de eigen koloniën, zijn er minder gewetensbezwaren. Daar wordt slavernij al snel gezien als onvermijdelijk en door wetgeving mogelijk gemaakt.

In de Republiek bestaat geen slavernij...

In 1596 meert het schip van koopman Pieter van der Hagen aan in Middelburg. Aan boord zijn 130 slaafgemaakte Afrikanen. Waar eerder werd gedacht dat het ging om een toevallige 'bijvangst' van de kaping van een schip, blijkt uit recent onderzoek dat dit een vroeg voorbeeld van Nederlandse deelname aan de slavenhandel is. De tussenstop in de Republiek is ongepland, de Afrikanen zijn bestemd voor verkoop in West-Indië.

De Middelburgse burgemeester is van mening dat de gedoopte slaafgemaakten aan boord van het schip vrij horen te zijn en in hun 'natuurlijke vrijheid' hun toekomst mogen bepalen in Middelburg. In zijn pleidooi beroept hij zich expliciet op zijn christelijke geloofsovertuiging.

01.

De burgemeester en het slavenschip

Het betoog van burgemeester Ten Haeff, dat linksonder begint, laat zien hoe er eind zestiende eeuw naar de slavernij wordt gekeken. Ten Haeff vindt dat de slaafgemaakte mensen 'weesende alle ghedoopte Christenen' niet door iemand 'ghehouden oft vercocht [dienen] te worden als slaeven' maar vrij moeten zijn. Het is wel de vraag of Ten Haeff in het algemeen tegen slavernij is, of alleen omdat het hier gaat om gedoopte christenen. De Zeeuwse Staten stellen voor om via afkondigingen in de kerken de Afrikaanse mannen, vrouwen en kinderen te helpen aan adressen waar ze een ambacht kunnen uitoefenen en kunnen 'opgroeien' tot goede christenen. De eigenaar van het schip is het niet eens met deze gang van zaken en vraagt aan de Staten-Generaal, het hoogste bestuursorgaan in de Republiek, toestemming om met het schip én de slaafgemaakten te vertrekken. In eerste instantie geven de Staten-Generaal geen gehoor aan het verzoek, na een tweede verzoek verklaren de Staten dat hij met de 'Mooren' mag doen wat hij wil, maar dat hij daarover geen officieel besluit hoeft te verwachten. Wat er hierna met de slaafgemaakten is gebeurd, is onbekend.

Resoluties Staten van Zeeland, 15 november 1596, Staten van Zeeland en Gecommitteerde Raden, Zeeuws Archief, Middelburg

02.

De gelukkige staat der Nederlanden

Deze prent uit 1603 toont hoe de Republiek zichzelf ziet aan het begin van de

zeventiende eeuw. Centraal staan de drie steunpilaren: rechtvaardigheid, religie en politiek. Tussen de pilaren zit de Hollandse Maagd – symbool voor Nederland – met Christus als fundament. Middenvoor draagt de Hollandse leeuw vaandels met de teksten 'vrijheid van geweten' en 'vrijheid van het vaderland'. Dit laat zien hoezeer de Republiek hecht aan vrijheid, zeker met de overheersing door de katholieke Spanjaarden nog vers in het geheugen. Op de achtergrond van de prent laten de vele schepen het belang van handel en scheepvaart zien. Wellicht zijn sommige op weg naar de koloniën. Bovenin zijn de handen van God zichtbaar: zijn zegen rust op de Republiek.

Hendrik Hondius, 1603, Rijksmuseum, Amsterdam

03.

Portugese priesters dopen Afrikanen

De rooms-katholieke Spanjaarden en Portugezen zijn al sinds de vijftiende eeuw actief in Azië en Amerika. Ze hebben een ruime dooppraktijk en dopen zo veel mogelijk lokale bewoners. Ook slaafgemaakte Afrikanen worden gedoopt voordat ze naar de Amerika's vervoerd worden. Wanneer de protestantse Nederlanders overzeese gebieden veroveren op de Spanjaarden en Portugezen, nemen ze wel hun slaafgemaakten, maar niet hun dooppraktijk over. De Nederlandse predikanten focussen zich op de zorg voor de eigen, kleine gemeenschappen van witte Europeanen.

Uit: Istorica descrizione de' tre' regni Congi, Matamba et Angola sitvati nell' Etiopia Inferiore Occidentale e delle missioni apostoliche esercitateui da Religiosi Capuccini, Fortunato Alamandini, 1687, Universiteitsbibliotheek Leiden (reproductie)

04.

Nootmuskaatorlog op Banda

Het belang dat in de Republiek aan vrijheid wordt gehecht, strekt zich niet uit tot volkeren in haar koloniale invloedssfeer. Jan Pieterszoon Coen, gouverneur-generaal van de VOC, wil graag het alleenrecht op nootmuskaat veiligstellen en verovert in 1621 met veel geweld de Banda-eilanden, die behoren tot de Molukken in hedendaags Indonesië. Alle circa 15.000 inwoners worden gedood of weggevoerd. Deze gebeurtenis staat bekend als de genocide van Banda.

Pak Sukri, Germen Boelens, ca. 1990, collectie LSEM/Boelens, Museum Maluku, Den Haag (reproductie)

05.

Plan van Lonthor (Groot Banda) met Fort Hollandia

Na de geweldadige ontvolking van de Banda-eilanden worden de eilanden verdeeld in plantages ('perken'), die door slaafgemaakten bewerkt worden. De VOC voert deze mensen aan uit verschillende Aziatische landen en Oost-Afrika. De Banda-eilanden vormen daarmee de eerste plantagesamenleving in het Nederlandse koloniale rijk. Vanaf 1617 zijn er al predikanten en ziekentroosters aanwezig op de eilanden, maar na de genocide is de Nederduitse Gereformeerde Kerk er de enige toegestane kerk. Ook de mensen in slavernij worden aangemoedigd of gedwongen zich tot het protestantisme te bekeren.

1600-1700, Nationaal Archief, Den Haag

Wat dringt meer binnen dan lucht?

Uitgangspunt van deze installatie is de pre-christelijke levenswijze op de Molukse eilanden. Voordat Jan Pieterszoon Coen en andere Nederlanders voet aan wal zetten bestond er een rijke cultuur waarin de relatie tot de eigen gemeenschap en omringende natuur centraal stond. Hoewel het kerkelijke leven nu een belangrijke pijler is van de Molukse gemeenschap in Nederland, zijn er in de hedendaagse religieuze beleving duidelijke sporen te vinden van gebruiken van voor de komst van het christendom.

Deze installatie verwijst naar de piring natzar (offerschaal) en lenso adat (zakdoek). De beweging van de borden symboliseert de altijd aanwezige verandering in persoonlijke levens, in gedeelde gebruiken en in de verhalen die verteld worden aan de volgende generaties. En zoals het zonlicht zorgt voor de patronen op het textiel, zo laat de geschiedenis sporen achter in het heden.

Jerrold Saija, 2024, Amsterdam

...maar protestantse christenen doen wel mee aan de slavenhandel

Hoewel slavernij in de Republiek niet is toegestaan, gaan overzee slavernij en christendom soepel hand in hand. Een voorbeeld van deze schijnbaar probleemloze relatie is de casus van de Middelburgse Commercie Compagnie. De MCC is een van de Nederlandse handels-ondernemingen die in de achttiende eeuw actief zijn – naast grote compagnieën als de VOC en de WIC. Hoewel de MCC zich in de loop van haar bestaan steeds meer specialiseert in de trans-Atlantische slavenhandel, lijkt dit niet voor gewetensproblemen te zorgen bij het christelijke personeel of de christelijke aandeelhouders in de Republiek.

07.

Bijbel aan boord

Het schip de Zeemercuur is eigendom van de MCC en maakt twee driehoeksreizen, ook wel 'slavenreizen' genoemd. Voorafgaand aan de eerste reis ontvangt de Zeemercuur een aantal boeken voor de godsdienstbeoefening aan boord. Op dit leveringsbewijs staan 1 Quarto Bijbel, 1 Christelijke Zeevaart, 12 Psalmboekjes en 1 groot quart Psalmboek vermeld. Een quarto is een papierformaat voor boeken, van circa 25 tot 35 centimeter hoog. *De Christelijke Zeevaart* is een preken-, gebeden- en gezangenboekje speciaal voor zeelieden.

29 juni 1787, Middelburgse Commercie Compagnie,
Zeeuws Archief, Middelburg

08.

Scheepsinventaris

Op de eerste reis (1787-1790) vervoert de Zeemercuur in totaal 272 slaafgemaakten waarvan er, vanwege een uitbraak van scheurbuik, slechts 98 mensen worden geveild in Suriname – een gruwelijk sterftepercentage van 64%. In de scheepsinventaris van de Zeemercuur staan linksboven de boeien vermeld waarmee de slaafgemaakten worden vastgezet.

1787-1790, Middelburgse Commercie Compagnie,
Zeeuws Archief, Middelburg

09.

Hoeveel kost een slaafgemaakte?

Een ander schip van de MCC, Vrouw Johanna Cores, vervoert tijdens de zesde reis tot slaaf gemaakte mensen naar Paramaribo. Dit document, gedateerd 21 februari 1763, geeft een overzicht van de verkoopprijzen van de slaafgemaakten bij hun veiling in Paramaribo. Een vrouw met kind, beiden gezond, levert 300 guldens op. De hoogste prijs wordt betaald voor nummer 27: 430 guldens voor één gezonde man. De slaafgemaakten zijn ontmenselijkt en gedegradeerd tot een anoniem nummer op een prijslijst.

Rekeningen en retouren van de Middelburgse Commercie Compagnie, 1763, Zeeuws Archief, Middelburg (reproductie)

10.

Groootaandeelhouder en predikant

Jacobus Willemsen is als 'vrome en zacht-aardige kerkleeraar' een populaire predikant in Middelburg. Door zijn huwelijk met Anna Catharina Matthaeus wordt hij een rijk man. De predikant is de grootste aandeelhouder van de MCC in de achttiende eeuw en behoudt zijn aandelen tot zijn dood – ook wanneer de MCC zich steeds meer op de slavenhandel gaat richten.

Jean Appelius (naar ontwerp van), Reinier Vinkeles (graveur), Hendrik Sas (uitgever, Middelburg), Jan Dane (uitgever, Middelburg), 1774, Museum Catharijneconvent

11.

Ingelijst gebed

Dit ingelijste gebed uit de vergaderkamer van de MCC in Middelburg is een sprekend voorbeeld van de verwevenheid van christendom en commercie. Voorafgaand aan de vergaderingen wordt er door de directie tot God gebeden om zijn zegen voor een voorspoedige handel en na afloop van de vergaderingen wordt God dankgezegd. We lezen onder meer: 'Laeten dog alle onse Raedslagen, en Ondernemingen in Uwe Gunste zijn, en doet dezelve Wel Gelukken. Laeten onse Schepen die Wij Van Tijdt, tot Tijdt Uitzenden, dog in Zegening Uytgaan.' Of de gedwongen passagiers van de MCC-schepen die zegening voelden laat zich raden.

1778, Middelburgse Commercie Compagnie, Zeeuws Archief, Middelburg

12.

Verboden te vloeken aan boord

Als er geen scheepspredikant of zieken-trooster aanwezig is op een schip – en dat zal bij de MCC meestal het geval zijn geweest – is de kapitein verantwoordelijk voor de godsdienstoefening aan boord. De eerste bepaling van de instructies voor de kapitein en zijn officieren op het schip de Zeemercuur luidt dan ook: 'De capitein zal zorge moeten dragen, dat binnen scheepsboord goede discipline gehouden en alle vloeken en zweren geweert word; en dat daar en tegen des morgens en des avonds, het Gebed tot God Almagtig worde gedaan, om zynen Zegen op de reis te erlangen.'

1787-1790, Middelburgse Commercie Compagnie, Zeeuws Archief, Middelburg

Met de Bijbel in de hand

Nederlandse theologen en predikanten, overzee en in de Republiek, spreken zich met de Heilige Schrift in de hand uit over mensenhandel en slavernij. Er worden zowel argumenten voor als tegen gevonden in de Bijbel. Hoewel de voorstanders van slavernij uiteindelijk de overhand krijgen, klinken er gedurende de hele periode van de Nederlandse koloniale slavernij ook tegenstemmen.

Ontmoet hier voor- en tegenstanders van de slavernij. De focus ligt op theologen die vóór de opkomst van het abolitionisme (de strijd voor de afschaffing van de slavernij vanaf ca. 1800) actief zijn in de Nederduitse Gereformeerde Kerk. Dit gezelschap bestaat daarom alleen uit witte mannen. Daar tegenover staat de Curaçaose vrijheidsstrijder Tula. In zijn strijd tegen slavernij beroept ook hij zich op de Bijbel.

13.

Petrus Plancius (1552-1622) 'Vader van de protestantse zending.'

Predikant en cartograaf Petrus Plancius is op verschillende manieren verbonden met het Nederlandse koloniale rijk. Hij is mede-oprichter en bestuurder van de VOC en is ook betrokken bij de WIC. Daarnaast maakt hij kaarten voor de zeevaart. Omdat Plancius de koloniale onderneming ook als kans ziet om het evangelie te verkondigen, wordt hij wel 'vader van de protestantse zending' genoemd. In zijn geschreven werk gaat hij, voor zover bekend, niet expliciet in op het lot van slaafgemaakten.

Willem Jacobsz. Delff (graveur), 1623, Museum Catharijneconvent

14.**Godefridus Udemans (1581/1582-1649)
'op datse ... des te beter tot het Christen-
geheloove moghen ghelockt worden.'**

Een vroege, gezaghebbende stem in het slavernijdebat is die van de Zierikzeese predikant Godefridus Udemans. In zijn boek *'t Geestelyck Roer van 't Coopmans schip* (1638) werkt hij een protestantse handelsethiek uit. Volgens hem behoort de slavernij niet tot de wereld zoals God die bedoeld heeft. Maar nu de slavernij er eenmaal is, moet deze vooral goed gereguleerd worden. Eén van Udemans' voorstellen is dat trouwe, christelijke slaven 'naer sekeren tijdt van jaren vry gelaten worde, op datse ... des te beter tot het Christen-geheloove moghen ghelockt worden.'

Joannes Sarragon, 1635, *Zelandia Illustrata*, Deel IV, Zeeuws Archief, Middelburg

15.**Gisbertus Voetius (1589-1676) 'rouwen,
onsekeren, verwarden, periculeusen,
ende onbillicken handel.'**

Predikant en hoogleraar Gisbertus Voetius heeft grote invloed op de leer van de jonge Nederduitse Gereformeerde Kerk. Voetius' visie op de slavernij leren we vooral kennen uit zijn *Vraegen over den Catechismus* (1650). Over de slavenhandel, 'gelijck veel geschiet in Oost- ende West-Indien,' merkt dit leerboek op dat het 'den Christenen niet en betaamt haer in desen rouwen, onsekeren, verwarden, periculeusen [gevaarlijke], ende onbillicken handel te steken.' Voetius baseert zich onder andere op het verbod op mensendiefstal in de Bijbel.

Christiaan van Geelen, 1815-1826, Museum Catharijneconvent

16.**Johan Picardt (1600-1670) 'hare welvaart bestaet in slavernije.'**

De Duitse Johan Picardt woont het grootste deel van zijn leven in Drenthe. Over deze regio publiceert hij in 1660 een geschiedkundig werk. In het begin van dit boek stelt Picardt dat mensen uit Afrika de andere volkeren moeten dienen als slaafgemaakten. Hij baseert zich daarvoor op een foutieve en toen al omstreden interpretatie van het bijbelverhaal over de vloek van Cham. Noach vervloekt in dit verhaal de nakomelingen van Cham tot het dienen van de nakomelingen van zijn broers. De 'godloosen Cham' is volgens Picardt de voorvader van 'alle Mooren in Africa' en over deze volkeren schrijft hij 'dat hare welvaart bestaet in slavernije'.

Pieter Holsteyn, 1648-1670, Rijksmuseum, Amsterdam

17.**Georgius de Raad (1625-1667) 'Een koopman moet Sorge dragen voor lichaem en ziel van zijn gekoghte slaven.'**

De Zeeuwse predikant Georgius de Raad is heel kritisch op de slavenhandel. Met name de mogelijkheid dat slaafgemaakten verkocht worden aan 'papisten' (rooms-katholieken) en de 'anti-Christ' (de paus) baart hem zorgen. Zo zouden ze veroordeeld zijn tot het eeuwige verderf. Een kenmerkende zin uit De Raads werk is dan ook: 'een koopman moet Sorge dragen voor lichaem en ziel van zijn gekoghte slaven / en wel singulierlijck [in het bijzonder] voor de ziel.'

Bedenckingen over den Guineeschen Slaefhandel der gereformeerde met de papisten, G. de Raad, 1665, Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg (reproductie)

18.

Bernardus Smytegelt (1665-1739) 'Dat soort van dieverye word begaan in den slaafhandel.'

Bernardus Smytegelt uit Middelburg laat zich in zijn preken scherp uit over de slavernij, die hij op basis van de bijbeltekst Exodus 21:16 een 'grove dieverye' noemt. 'Is dat niet droevig,' verzucht Smytegelt, 'daar hebben de Christenen eene negotie van gemaakt.' Volgens een beroemd verhaal is Smytegelt ooit gered door twee engelen toen twee slavenhandelaren hem van een brug dreigden te gooien vanwege zijn standpunt.

Des Christens eenige troost in leven en sterven, of Verklaringe over den Heidelbergschen Catechismus in LII. Predicatiën, Bernardus Smytegelt, Ottho en Pieter van Thol, 1747, Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg (reproductie)

19.

François Valentijn (1666-1727) 'Men heeft vele slaven nodig.'

De Dordtse dominee François Valentijn is twee keer uitgezonden naar het huidige Indonesië. Hij werkt daar onder meer aan een Maleise bijbelvertaling. Na terugkeer in de Republiek schrijft hij het rijkgeïllustreerde vijfdelige werk *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (1726), waarin hij alle Aziatische gebieden waar de Nederlanders actief zijn behandelt. In zijn werk uit hij zich regelmatig kritiekloos over de slavernij door zowel de Europeanen als de lokale bevolking. Over zijn eigen slaafgemaakten schrijft hij: 'Mogelijk zult gij vragen, waartoe heeft men in een huishouden twintig slaven en meer nodig?' Hij beschrijft vervolgens hoe hij voor elke kleine taak een speciale slaafgemaakte heeft, van het omhooghouden van een zonnescerm tot het dragen van een tabaksdoos.

Arnold Houbraken (naar ontwerp van); Jacob Houbraken (graveur); Arnold Boonen (graveur); Gilliam van der Gouwen (graveur), 1724, Museum Catharijneconvent

20.

**Jacobus Canter Visscher (1692-1735)
'Wet der gewoonte dwingt ons.'**

Na zijn studie theologie vertrekt Jacobus Canter Visscher in 1715 naar de Oost. Van 1717 tot 1723 werkt hij als predikant in Cochin, op de Malabarkust in Zuid-India. De helft van de bevolking van dit stadje bestaat uit mensen in slavernij. Canter Visscher beschrijft in een groot aantal brieven het leven aan de Malabaarse kust, waarbij hij ook schrijft over de twintig slaafgemaakten in zijn eigen huishouden. Hij laat zich laatdunkend uit over het slavernijsysteem: 'Wet der gewoonte dwingt ons, om aan dit alles [i.e. slavernij] mee te doen.'

Mallabaarse brieven, behelzende eene naukeurige beschryving van de kust van Mallabaar, Jacobus Canter Visscher, 1743 (postuum uitgegeven), Universiteitsbibliotheek Utrecht (reproductie)

21.

Cornelius van Velzen (1696-1752) 'in geen enkel opzicht te verenigen met de natuur van gelovige christenen.'

De Groninger hoogleraar Cornelius van Velzen is een rechtzinnige gereformeerde theoloog met grote belangstelling voor de praktijk van het geloofsleven. In zijn hoofdwerk *Institutiones Theologiae Practicae* gaat hij uitgebreid in op de relatie tussen meester en knecht of slaafgemaakte. Onder verwijzing naar het bijbelboek Galaten 3:28 stelt hij, vrij vertaald uit het Latijn, 'dat slavernij in geen enkel opzicht te verenigen valt met de natuur van gelovige christenen van het Nieuwe Testament, onder welks bedeling een grotere burgerlijke en godsdienstige vrijheid werd gebracht door Christus.' Of Van Velzen ook zo kritisch staat ten opzichte van slavernij van niet-christelijke groepen, is een nog onbeantwoorde vraag.

Jan Abel (I) Wassenbergh (naar ontwerp van); Jacob Houbraken (graveur); J. van Nieburg (auteur); Warnerus Febens (uitgever); Cornelis (II) Barlinckhof (uitgever), 1746, Museum Catharijneconvent

22.**Jacobus Capitein (1717-1747) 'Geen lichamelijke, maar alleen geestelijke vrijheid.'**

Het leven van Jacobus Capitein begint en eindigt op de Goudkust (hedendaags Ghana). Als jonge slaafgemaakte wordt hij meegevoerd naar Nederland waar hij opgeleid wordt tot de eerste protestantse predikant van Afrikaanse afkomst ter wereld. Vol idealen keert hij terug naar Ghana om daar het evangelie aan de 'heidenen' te brengen, maar hij slaagt er nauwelijks en overlijdt al snel.

Aan de universiteit van Leiden verdedigt Capitein de stelling dat slavernij te verenigen is met het christendom, aangezien de Bijbel niet spreekt over de 'ligchamelyke Vryheid ... maar alleen van eene Geestelyke.' Met andere woorden, een slaafgemaakte kan zich bekeren tot het christendom, zonder dat dit vrijmaking betekent.

Philip van Dijk (naar ontwerp van); Pieter Tanjé (graveur), 1742-1747, Museum Catharijneconvent

23.**Engelbertus Matthias Engelberts (1731-1807) 'Bloet en zweet in uwen Koffy-kop.'**

Engelbertus Matthias Engelberts is in allerlei opzichten een predikant die zijn tijd ver vooruit is. Hij is een verlicht denker die afkerig is van kerkelijke scheidslijnen en stelling neemt tegen slavernij. In een artikel in *De Vaderlander* (1775) laat hij een vroege vorm van consumentenactivisme zien. Hij roept op tot een boycot van koffie, immers: "t Vogt, dat gy in uwen Koffy-kop hebt, is [...] geen water meer, maar traanen; ik zeg, 't is het bloet en zweet van die ellendigen, in welken eenen blanker ziel woonde dan in de lighaamen hunner beulen.'

Jacobus Buys (naar ontwerp van); Reinier Vinkeles (graveur); Jacob Yntema (uitgever, Amsterdam); Jacob Tieboel (uitgever, Amsterdam), 1784, Museum Catharijneconvent

24.

Johannes van der Kemp (1747-1811) '[to be] perfectly free, upon an equal footing in every respect with the Colonists.'

Nadat zijn vrouw en dochter bij een ongeluk om het leven komen, gooit Johannes van der Kemp het roer om. De ex-militair en arts richt het Nederlandsch Zendeling Genootschap op en vertrekt als zendeling naar Zuid-Afrika, waar hij werkt onder de Xhosa en Khoikoi ('Moor en Caffer'). Van der Kemp strijdt tegen slavernij en koopt zeven slaafgemaakten vrij. Met een van hen trouwt hij. Bij de afschaffing van de Britse slavenhandel in 1807 componeert hij een lied. Zijn droom voor de Khoikoi is voor hen '[to be] perfectly free, upon an equal footing in every respect with the Colonists.'

Tekst behorend bij een portret J.T. van der Kemp, 1799, Museum Catharijneconvent

25.

Tula (onbekend-1795) 'Koomen alle menschen niet voort uit een vader Adam, en Eva?'

Tula is de centrale figuur van de Curaçaose slavenopstand die op 17 augustus 1795 begint. Geïnspireerd door het credo van vrijheid, gelijkheid en broederschap uit de Franse en Haïtiaanse revoluties legt Tula het werk op de plantage Kenepa (Knip) neer en trekt met vele andere slaafgemaakten naar Willemstad. Het eiland heeft nooit eerder een opstand gezien van deze grootte. Pater Schinck biedt zich aan als onderhandelaar en gaat met de vrijheidsstrijders in gesprek. Tula voert diverse argumenten aan. 'Ach Pater men draagt meer zorg voor een beest, als een beest een been breekt, 't word geneezen.' Schinck tekent ook een religieus argument op uit de mond van Tula: 'Heer Pater, koomen alle menschen niet voort uit een vader Adam, en Eva?' Dit schilderij is niet gebaseerd op een bestaand portret van Tula. Er is van hem geen afbeelding bekend.

Dion Rosina, 2024, Amsterdam

De vloek van Cham

Sommige theologen onderbouwen hun steun voor de slavernij met een racistische interpretatie van het bijbelse verhaal over Cham. In de Bijbel staat dat Noach op een dag teveel wijn drinkt en vervolgens naakt in zijn tent gaat liggen. Cham, zijn jongste zoon, ontdekt dit en vertelt het door aan zijn broers. Zij tonen meer respect: zonder te kijken bedekken zij hun vader met een mantel. Wanneer Noach hoort wat Cham heeft gedaan, vervloekt hij Chams zoon: 'Vervloekt zij Kanaän; knecht van zijn broers zal Kanaän zijn, de minste van alle knechten.' Hoewel de bijbeltekst helemaal niets zegt over huidskleur of etniciteit wordt het verhaal later gebruikt om te verklaren waarom in het bijzonder zwarte mensen andere volkeren als slaafgemaakten zouden moeten dienen. Cham zou namelijk hun voorvader zijn.

26.

'Letten wij op Cham en zijn nakomelingen...'

In het begin van dit boek van Johan Picardt komt de raciale interpretatie van de vloek van Cham aan bod. Dit is geen uitvinding van Picardt: hij staat in een lange traditie die begint bij het jodendom en via de islam en het middeleeuws christendom in de Republiek terecht komt. De meeste Nederlandse theologen uit Picardts tijd wijzen deze specifieke connectie tussen de vloek van Cham en Afrikaanse slavernij overigens resoluut van de hand, omdat er in de Bijbel nauwelijks aanwijzingen voor zijn – niet omdat ze tegen slavernij zijn. Desondanks wordt de raciale interpretatie van de vloek van Cham buitengewoon populair, met name in de koloniën in de Amerika's. Zo tekent predikant Jan Willem Kals uit de mond van Surinaamse plantagehouders op dat zij Afrikanen zien als 'die vervloekte Chams Kinderen,' 'domme Beesten, die gebooren zyn tot Slaverny.'

Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-zee, de Yssel, Emse en Lippe, Johan Picardt, 1660, Universiteitsbibliotheek Utrecht

27.

'Om dat hunne verw en gedaante van d'onze verscheiden is.'

In deze fraai geïllustreerde bijbel is het verhaal van de vloek van Cham afgebeeld. Terwijl Sem en Jafet hun best doen hun vaders naaktheid te bedekken, lijkt Cham er juist de aandacht op te willen vestigen. Alle drie de zonen hebben dezelfde huidskleur. Hier wordt geen relatie gelegd tussen de vloek van Cham en verschillende huidskleuren of etniciteit – zoals de meeste Nederlandse theologen uit deze tijd dat ook niet doen. In een discussie uit 1706 in het tijdschrift *Boekzaal der geleerde Werelt* wordt krachtig ontkend dat de vloek betrekking heeft op 'eenen zwarten huid'. Waarom dan toch die gedachte dat zwarte huid een teken van de vloek is? De anonieme auteur merkt op dat dat wellicht alleen maar komt 'om dat hunne verw [kleur] en gedaante van d'onze verscheiden is.'

Statenbijbel; Romeyn de Hooghe, 1714, Utrecht, Museum Catharijneconvent. Schenking van pastoor Kees van Lent

28.

De vloek van Cham in kinderbijbels

In 2023 doet journalist Aaldert van Soest van het *Nederlands Dagblad* onderzoek naar de doorwerking van de vloek van Cham in kinderbijbels en lesmethoden van de negentiende eeuw tot nu. Die doorwerking is omvangrijk. Zo valt er in een recente editie (2015) van deze populaire kinderbijbel te lezen: 'Die vloek rust nog op de kinderen van Cham. Jarenlang zijn zij de slaven geweest van de kinderen van Sem en Jafeth. [...] Wij, Nederlanders, zijn kinderen van Jafeth. Dat wij de Bijbel hebben en 's zondags naar de kerk mogen gaan, is een gevolg van die zegen.' Ook in Suriname werkt de vloek nog tot op de dag van vandaag door, bijvoorbeeld in de uitspraak: ay baja, Cham vervloek unu (Cham vervloekt ons).

Kinderbijbel, Johannes Vreugdenhil, 2015, Museum Catharijneconvent

29.

Zonen van Cham, nr. 3

Het idee dat zwarte Afrikanen de vervloekte afstammelingen van Cham zouden zijn is een hardnekkige misvatting die tot op de dag van vandaag nog wordt aangehaald. In een serie schilderijen onderzoekt Patricia Kaersenhout de invloed die het verhaal van Cham op mensen kan hebben. Op dit schilderij is haar broer afgebeeld. Hij leidt jarenlang een eenzaam leven en gelooft dat hij vervloekt is. Kaersenhout zet de stille innerlijke wereld van het onzichtbare individu af tegen de chaos van een buitenwereld waar hij zich geen onderdeel van voelt.

Patricia Kaersenhout, Zonen van Cham, nr. 3, 2008, Centrum Beeldende Kunst Zuidoost, Amsterdam

30.

Berechting van Tula

De prijs die Tula voor zijn verzet betaalt is hoog. De leider van de grote slavenopstand wordt ter dood veroordeeld en op gruwelijke wijze geëxecuteerd. Naar verluidt ondergaat hij zijn terechtstelling met een glimlach op zijn gezicht; zijn taak is volbracht, het zaadje is geplant. Al in hetzelfde jaar worden er nieuwe regels opgesteld die bijdragen aan de betere behandeling van slaafgemaakten, zoals een maximale werktijd. Bovendien heeft hij vele medestanders en navolgers. Tot op de dag van vandaag is Tula een boegbeeld en inspiratiebron van verzet en activisme.

De Arubaans-Surinaamse kunstenaar en poppenmaker Rita Maasdamme (1944-2016) maakte vele diorama's over de geschiedenis van de Nederlandse koloniën in de Caraïben en Suriname. In dit diorama zien we plantage Kenepa (Knip) en het moment voorafgaand aan Tula's executie in Fort Amsterdam.

Rita Maasdamme, 1980-2000, Amsterdam Museum/familie Maasdamme, Amsterdam

Kerk, koopman, dominee

Geld en geloof, koopman en dominee: in de tijd van de Republiek gaan ze hand in hand. Handelaren en predikanten van de Nederduitse Gereformeerde Kerk varen samen uit. De predikanten ontvangen hun salaris van de WIC of de VOC en krijgen de beschikking over enkele slaafgemaakten. Als ze zich te kritisch uitlaten over het gedrag van de kolonisten, kunnen ze weggestuurd of ontslagen worden.

Kerk en slavernij raken nauw vervlochten. De stedelijke elite die belangrijke functies heeft in de WIC en VOC zit vaak ook in de kerkenraad, en andersom hebben verschillende predikanten belangen in de compagnieën. Geestelijken in de koloniën vullen hun salaris aan door in slaafgemaakten te handelen of een plantage te beginnen. Families die rijk worden door slavenhandel en slavernij doneren flinke sommen geld aan de kerk in de Republiek.

31.

Kerkgrond

Op deze plattegrond van Paramaribo zijn 'de kerk' (een nederduitse gereformeerde kerk) en een lutherse kerk afgebeeld. In 1741, bijna een eeuw na de NGK, krijgt de Lutherse Kerk van de koloniale overheid toegang tot Suriname. In eerste instantie zijn de lutheranen zelf verantwoordelijk voor het kerkelijk inkomen. Daarom begint de gemeente een eigen plantage, die in de volksmond *Kerkigron* (kerkgrond) genoemd wordt. De plantage loopt echter niet goed en wordt, vermoedelijk inclusief alle slaafgemaakten die er werkzaam zijn, aan een schuldeiser overgedragen.

Reinier en Josua Ottens (uitgever), 1758-1767, Luther Collectie, Amsterdam

32.

Pronken met slaafgemaakten

Op deze tekening draagt iedereen zijn of haar beste kleding. De blote voeten verraden dat een deel van deze Surinaamse kerkgangers in slavernij leeft. Een zogeheten *futuboi* (persoonlijke slaafgemaakte) volgt zijn eigenaar op de voet. De slaafgemaakten dragen verschillende attributen voor de kerkdienst, zoals een bijbel of gezangenboek. De tekening laat zien dat het bezit van slaafgemaakten ook een statussymbool is. In Batavia (Jakarta) worden in 1754 zelfs 'maatregelen ter beteugeling van pracht en praal' afgekondigd. Hiermee wordt paal en perk gesteld aan de pronkzucht van de Nederlandse inwoners, die zich op straat laten vergezellen door steeds grotere aantallen luxueus aangeklede slaafgemaakten. In de kerk is dit al eerder ingeperkt, omdat het gebruik tot opstopping en verstoring van de kerkdienst leidde.

P.J. Benoit, ca. 1830, Buku Bibliotheca Surinamica, Amsterdam (reproductie)

33.

De Lutherse kerk in Batavia

Na zijn studie theologie in Leiden wordt Jan Brandes (1743-1808) predikant voor de Lutherse kerk in Batavia en bezoekt hij Ceylon (Sri Lanka) en de Kaapkolonie (Zuid-Afrika). Brandes is verwoed amateurschilder en legt vele taferelen uit zijn tijd in de koloniën vast. Hier zien we het interieur van de lutherse kerk in Batavia met Brandes zelf op de preekstoel. Op de grond tussen de kerkbanken zitten slaafgemaakten bij de voeten van hun eigenaressen. Ze dragen hun spullen, zoals bijbels, mee naar de kerk. Het schilderij toont letterlijk de positie van slaafgemaakten in een Nederlandse koloniale kerk. In Suriname mogen zwarte christenen niet tussen de witte kerkgangers zitten. Hun plek is achterin of bovenin de kerk. Ze worden doorgaans ook op een andere dag en een andere plek gedoopt en hebben een aparte begraafplaats.

Jan Brandes, ca. 1785, Rijksmuseum, Amsterdam

34.

Kerkstoel

Dit soort kerkstoelen wordt door een slaafgemaakte voor de vrouw des huizes naar de kerk gedragen, waar lange tijd geen banken of stoelen staan. Een kerkstoel weerspiegelt de status van een vrouw: hoe rijker versierd, des te groter haar welvaart. Slaafgemaakten hebben geen eigen stoelen en staan of zitten op de grond naast hun eigenaren. Hun positie is hier met een lichtstraal gemarkeerd. De ontbrekende stoel is in zekere zin ook symbolisch voor de positie van slaafgemaakten in historische bronnen: dikwijls wordt hun rol niet benoemd en blijven ze onzichtbaar.

1850-1930, Wereldmuseum

35.

Philippus Baldaeus en Gerrit Mossopotam

Een uitzonderlijk schilderij. Niet alleen kennen we de (slaven)naam van de slaafgemaakte Gerrit Mossopotam, maar hij staat ook in het midden. Daarnaast is predikant Philippus Baldaeus (1632-1672) afgebeeld in Zuid-Aziatische kleding. Baldaeus is opgeleid bij een speciaal seminarie voor de zending, het Seminarium Indicum, dat korte tijd in Leiden bestaat. Hij gaat uiteindelijk in Sri Lanka en Zuid-India werken, waar hij Sanskriet, Singalees en Tamil leert. Na zijn terugkeer in 1665 schrijft Baldaeus een boek over de regio. Hoogstwaarschijnlijk helpt Mossopotam hem hierbij. Hij is met Baldaeus meegereisd en woont bij hem in huis.

Johan de la Rocquette, 1668, Rijksmuseum, Amsterdam

36.

De plantage van dominee Basseliers

Johannes Basseliers (1640-1689) is de eerste officiële predikant van de Nederduits Gereformeerde Kerk in Suriname. Afkomstig uit een Middelburgse familie van handelaren en bestuurders, reist hij in 1668 met de vloot van de Zeeuwse admiraal Abraham Crijnsen naar Amerika. Omdat de WIC de eerste acht jaar van zijn aanstelling zijn salaris niet uitbetaalt, besluit Basseliers in 1671 een plantage te beginnen, Surimombo. Uit een belastingaanslag uit 1681-1682 blijkt dat Basseliers dan vijftig mensen ouder dan 12 jaar bezit. Op deze lijst met kopers uit 28 april 1683 lezen we hoe 'do.' (dominee) Johannes Basseliers zes 'pieces' gekocht heeft van het schip d'Orange Boom voor in totaal 18.000 pond suiker.

Inventaris Ds. Johannes Basseliers, 1683,
Universiteitsbibliotheek Leiden

37.

Wie heeft mijn hemel geschilderd?

In zijn geluidsinstallatie gaat Jörgen Gario in op de veelzijdige manieren waarop structuren uit de slavernijperiode doorwerken in het heden. Terwijl we kijken naar het Nederlands-Caraibische eiland Curaçao, horen we Gario zingen over de drang tot culturele zichtbaarheid en eigenaarschap. Over hoe de gebouwde omgeving niet alleen sporen van een verleden draagt, maar ook hoe deze bouwwerken bij nadere inspectie de geschiedenis nog steeds representeren. Ook zingt hij over hoe het hernoemen van plekken en personen invloed heeft op de wijze waarop we die vandaag de dag zien en ervaren. Kunnen we op een andere manier leren kijken naar verleden en heden en zien dat verandering nodig is voor de toekomst?

Jörgen Gario, 2024

De Oost en de West

Lange tijd was de veronderstelling dat slavernij in de Oost (Azië, Zuid- en Oost-Afrika) kleinschaliger en 'milder' was dan in de West (de Amerika's). Dit staat tegenwoordig meer en meer ter discussie. Slaafgemaakten in Azië moesten vaak zwaar werk doen op scheepswerven, bij de bouw van forten, of in de mijn- en landbouw. Qua aantallen overtreft de Aziatische slavernij de slavernij in de Amerika's zelfs. Of de rol van kerk en christendom in de Oost hetzelfde of juist anders is dan in de West, is nog nauwelijks onderzocht. In sommige opzichten lijken er echter verschillen te zijn: zo ontvingen zogeheten 'compagnieslaven' in bijvoorbeeld Ceylon (Sri Lanka) onderwijs in het christendom. Lieten slaafgemaakten zich dopen, dan mochten ze niet meer (door)verkocht worden.

38.

Jan Brandes (1743-1808)

Predikant Jan Brandes maakt portretten en taferelen van zijn huiselijk leven. Op verschillende daarvan zijn ook slaafgemaakten afgebeeld. Zo is er een tafereel van zijn woonkamer, waar zijn zoon Jantje samen met een slaafgemaakte vrouw, Flora, zichtbaar is en zien we op een schilderij van Brandes' slaapkamer niet alleen zijn zoon maar ook diens vermoedelijke speelkameraadje Bietja, een slaafgemaakt meisje. Dit portret hier is van hemzelf.

Jan Brandes, 1784-1785, Rijksmuseum, Amsterdam (reproductie)

39.

Basie (Roosje)

Dit intieme portret is een tekening van een vrouw die Brandes Roosje noemt, maar Basie heette toen hij haar kocht. Vermoedelijk deelt Roosje het bed met haar meester. Uit angst voor Brandes, die vermoedt dat ze een relatie heeft met een andere slaafgemaakte, ontvlucht Roosje voor enige dagen zijn huishouden. Bij terugkomst ranselt Brandes haar af, ketent haar en verkoopt haar kort daarna. Dit alles weten we uit de persoonlijke papieren van Brandes.

Jan Brandes, 1779-1785, Rijksmuseum, Amsterdam
(reproductie)

40.

Still Life of Moor (silhouet)

Dit silhouetportret maakt Natasja Kensmil naar een zelfportret van Moses Williams (1777- ca. 1825). Williams wordt in slavernij geboren in Philadelphia, Pennsylvania, in het huishouden van kunstenaar en museumeigenaar Charles Willson Peale. Als Williams' ouders worden vrijgelaten, moet de dan 9-jarige Moses volgens de wet tot zijn 27ste verjaardag in Peale's dienst blijven. Zo groeit Williams op tussen de vele artistieke kinderen van Peale. Als slaafgemaakte leert hij de 'hogere kunst' van het schilderen niet, maar Peale leert Williams wel verschillende andere vaardigheden. In het maken van silhouetportretten is Williams zo goed dat hij er zeer succesvol mee wordt.

Natasja Kensmil, 2022, Amsterdam, andriessse ~eyck galerie, Amsterdam

41.

Een opperkoopman van de VOC

Op dit schilderij is een opperkoopman van de VOC afgebeeld, vermoedelijk Jakob Martensen, samen met zijn vrouw. Ze zijn gekleed in =de sobere en donkere stijl van de Nederlandse regenten. Het zicht op Batavia (Jakarta) doet Nederlands aan, met de schepen met de driekleur en de kerktorens in de verte. Het landschap en de begroeiing verraden echter dat we vele kilometers van de Republiek zijn. In de hoek van het schilderij is een slaafgemaakte man met een parasol afgebeeld. Het laat zien dat slavernij en christendom niet onverenigbaar zijn in het zelfbeeld van de Nederlandse handelselite – sterker nog, de slaafgemaakte onderstreept de rijkdom en macht van het Nederlands koppel.

Aelbert Cuyp (omgeving van), ca. 1650-1655, Rijksmuseum, Amsterdam

42.

Still Life of Moor (schip)

Natasja Kensmil wil ons confronteren met de zwarte bladzijden uit de geschiedenis. Hiervoor gebruikt ze de beeldtaal uit de hoogtijdagen van de Nederlandse schilderkunst. Centraal op het schilderij staat een schip, als symbool voor de expansiedrift van de Nederlanders in de zeventiende eeuw. Aan dit historische beeld van rijkdom en macht voegt ze schaduwen en tekeningen toe. Met de gelaagdheid die ontstaat toont ze dat eenduidige opvattingen niet meer van deze tijd zijn.

Natasja Kensmil, 2022, Amsterdam, andriessse ~eyck galerie, Amsterdam

43.

Barak Houwink (1736-1824)

De man in de formele predikantenkleding is Barak Houwink. Hij is van 1760 tot 1772 actief als predikant op het Antilliaanse eiland Sint Maarten. In 1774 gaat hij terug naar zijn geboorteplaats Oude Pekela, waar dit schilderij wordt gemaakt. Het is bekend dat Houwink op Sint Maarten slaafgemaakten bezat. Is de jongen naast hem meegereisd naar Nederland of staat hij, net als het schip links, symbool voor Houwinks tijd overzee?

Fridericus Carolus de Hosson, ca. 1780, Veenkoloniaal Museum, Veendam

44.

Still Life of Moor (moor)

Voor aanvang van de koloniale periode is er al contact met het Afrikaanse continent, en Afrikaanse personen zijn niet ongewoon in West-Europa. Ook is het niet ongebruikelijk dat er portretten van hen worden gemaakt. De geportretteerden worden dan met naam en toenaam vermeld. Tijdens de slavernijperiode worden zwarte mensen in toenemende mate ontmenselijkt. Daarmee vervalt ook de status van zwarte personen op schilderijen: zij zijn geen mensen meer, maar objecten die zonder specifieke aanduiding worden afgebeeld als anoniem statussymbool.

Natasja Kensmil, 2022, Amsterdam, andriessse ~eyck galerie, Amsterdam

Rijkdom ter ere van God

Binnen het protestantse geloof is rijkdom een zegen van God. Het is echter niet de bedoeling om er alleen zelf van te genieten: rijkdom moet worden ingezet om God te eren. Protestantse christenen die verdienen aan overzeese handel, plantages en slavernij delen hun fortuin dan ook met kerkgemeenschappen in Nederland. Dit geld wordt onder meer ingezet voor liefdadigheid. In de koloniën komt het voor dat slaafgemaakten geschonken worden aan de kerk als goede daad.

45.

Allegorie op de Verzorging in het Oude Mannen- en Vrouwengasthuis

De zorg voor ouderen is in de Republiek geen overheidstaak, maar een vorm van liefdadigheid. Hierin spelen kerken, via de diaconie, een belangrijke rol. Op dit schilderij, dat afkomstig is uit het Amsterdamse Oudemannen- en Vrouwengasthuis, zien we links een rij ouderen die het tehuis binnen willen gaan. De vrouw in het midden (met passer) is *Economia*, symbool van goede verzorging, de vrouw schuin achter haar (met planetarium op het hoofd) de *Hoop in Nood*. Om in het gasthuis toegelaten te worden moeten de bewoners tot de Nederlandse Hervormde Kerk behoren, vijftien jaar in de stad wonen, en tien gulden betalen. Van de diaconie van de stad Groningen is bekend dat ze via schenkingen belangen had in de WIC; of dat ook voor de diaconie in Amsterdam geldt, moet nog onderzocht worden.

Barend Graat, 1685, Amsterdam Museum, Amsterdam

46.

Voorzittershamer

Bij de zorg voor armen, zieken, wezen en ouderen speelt de diaconie van oudsher een belangrijke rol. De diaconie is in protestants Nederland doorgaans een aparte organisatie, die gescheiden is van het beheer van de kerk. Deze voorzittershamer wordt gebruikt tijdens de vergaderingen van de diaconie van Amsterdam, waar het Oudemannen- en Vrouwengasthuis in de achttiende eeuw onder valt. De hamer is gemaakt van ivoor, een typisch koloniaal product dat zowel uit Afrika als uit Azië afkomstig kan zijn. Heeft een kolonist dit waardevolle voorwerp aan de diaconie geschonken?

1752, Museum Catharijneconvent

47.

Slavenbelasting

Geld dat verdiend is in de koloniën komt regelmatig ten goede aan de kerken in Nederland. Maar hoe worden de kerken *in* de koloniën eigenlijk gefinancierd? Onder de WIC en de VOC staan de predikanten simpelweg als een soort ambtenaren op de loonlijst van de compagnieën. Het geld voor hun salaris moet echter wel ergens vandaan komen. Daartoe heft de koloniale overheid in Essequibo, hedendaags Brits Guyana, een speciale belasting op de verkoop van elke slaafgemaakte. In dit kasboek zien we hoe ene Edward Arthur de belastingsom van 4 guldens, 14 stuivers en 8 duiten – ‘voor kerk en armeng[eld]’ – moet betalen over de aankoop van vier slaafgemaakten.

1778-1791, Middelburgse Commercie Compagnie, Zeeuws Archief, Middelburg

Anna Insinger (1824-1910) en Maria Insinger (1831-1916)

Deze dames zijn nakomelingen van Herman Albrecht Insinger (1757-1805). De bankier specialiseert zich in leningen voor plantages en de afwikkeling van nalatenschappen in Suriname en het Caraïbisch gebied. Hierdoor komen in de loop van de tijd veel plantages in handen van Insinger & Co. De lobby om de afschaffing van de slavernij tegen te houden mislukt, maar de familie slaagt er wel in een fenomenaal bedrag aan compensatie te ontvangen: voor de 1200 slaafgemaakten die de firma in Suriname bezit, ontvangt de familie de som van 350.000 gulden van de Nederlandse staat. Anna en Maria Insinger schenken onder meer 37.000 gulden aan de Lutherse Kerk, om in Amsterdam een huis te laten bouwen voor oude vrouwen. Dit huis wordt geopend in 1894 onder de naam Anna Maria Stichting.

Ferdinand Behrens, 1901, Luther Museum, Amsterdam, eigendom Insinger Stichting

Bekering zonder vrijheid

Is het christendom verenigbaar met slavernij of niet? Aanvankelijk is de meest gangbare theologische opvatting in de Republiek dat een christen geen slaaf mag zijn. Gevolg hiervan is dat er weinig werk wordt gemaakt van de zending onder slaafgemaakten. Slaveneigenaren vrezen dat ze hun slaafgemaakten vrij moeten laten als ze gedoopt zijn. Halverwege de achttiende eeuw wint het idee dat slavernij niet strijdig is met de christelijke vrijheid terrein. Bekering tot het christendom leidt volgens deze opvatting tot geestelijke vrijheid (vrij zijn van zonde), maar niet tot lichamelijke vrijheid. Dit opent de deur naar meer zending onder slaafgemaakten: slaveneigenaren hoeven zich geen zorgen meer te maken dat ze hun eigendom kwijtraken. Zendingen mogen geleidelijk meer aan de slag op plantages, op voorwaarde dat ze zich uitsluitend richten op geestelijke, en niet op lichamelijke bevrijding.

49.**Synode van Dordrecht**

Tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619), een zeer belangrijke kerkvergadering, wordt de vraag uit Indië behandeld of 'kinderen der heidenen' gedoopt mogen worden. Doorgaans heeft de gereformeerde kerk een ruime dooppraktijk waarbij in beginsel ieder kind gedoopt kan worden. Hier oordeelt de vergadering echter anders: de doop kan alleen plaatsvinden na het ontvangen van onderwijs in de 'fundamenten der Christelijke religie'. Daarna behoort de gedoopte echter 'hetzelfde recht van vrijheid, hetwelk andere Christenen hebben, ... te genieten.' Verklaart dit waarom in de meeste koloniën het godsdienstonderwijs niet actief georganiseerd wordt? De doop kan er immers toe leiden dat slaafgemaakten vrijgelaten moeten worden.

Claes Jansz. (II) Visscher (uitgever, Amsterdam), 1639,
Museum Catharijneconvent

50.**Jan Willem Kals (1700-1781)**

In Suriname werpen de Nederduitse Gereformeerde Kerk en de Lutherse Kerk barrières op voor de bekering van zwarte mensen. De gereformeerde predikant Jan Willem Kals is teleurgesteld in het gebrek aan bekeeringsdrift van zijn mede-christenen in Suriname. Hij pleit wél voor de 'bekering der heydenen'. Op basis van zijn ontmoetingen met een aantal christelijke slaafgemaakten concludeert hij 'dat die Menschen zo wel als wy, bekwaam kunnen gemaakt worden, en datse in veelen Deelen beter zyn, als onse Mond- en Naam-Christenen'. Kals is een van de weinige gereformeerde predikanten die kritiek op slavernij combineert met eigen ervaring in de koloniën. Vanwege zijn kritische houding wordt hij al snel Suriname uitgezet.

Neerlands hoofd- en wortelsonde, het verzuym van de bekeringe der heydenen, 1756, Universiteitsbibliotheek Leiden

51.

Vroege zending in Suriname

De Evangelische Broedergemeente is sterk gericht op zending. Leden van de gemeente komen begin achttiende eeuw naar Suriname om de zwarte bevolking te bekeren. Omdat ze aanvankelijk geen toegang krijgen tot de plantages, verspreiden EBG-ers het evangelie met name onder vrije mensen in het binnenland: de Marrons en de oorspronkelijke bevolking. In Berbice (een Nederlandse kolonie in het tegenwoordige Guyana) is de Duitse EBG-zendeling Theophilus Salomo Schumann (1719-1760) actief. Hij heeft talent voor taal en ontwikkelt daardoor een goede relatie met de inheemse bevolking. Zo goed, dat hij de bijnaam Arawak Apostel krijgt – naar de Arawak bevolking waarbij hij werkt.

Fritz Staehelin, Die Mission der Bruedergemeine in Suriname und Berbice im achtzehnten Jahrhundert: Eine Missionsgeschichte hauptsächlich in Briefen und Originalberichten, ca. 1913-1916, Buku Bibliotheca Surinamica

52.

Brief aan de koning

Deze brief uit 1739 is geschreven in het 'Negerhollands,' een mengtaal die in de voormalige Nederlandse kolonie Sint-Thomas gesproken werd. Vanuit de inmiddels Deense kolonie richten de slaafgemaakten Pieter, Mingo, Andries, Abraham, Madlena, Rebecca en Anna Maria zich tot de Deense koning. Namens 650 zwarte christenen die door zendelingen van de EBG gedoopt zijn beklagen ze zich erover dat plantagebezitters hun doop 'honde-doop' noemen en hen uitmaken voor 'brandhout in de hel'. Ze vragen de koning om hulp én verzoeken hem de EBG-zendelingen niet weg te sturen, omdat die hen beschermen tegen het wangedrag van de plantagebezitters. Of de koning iets met hun oproep heeft gedaan, is niet bekend.

1739, Evangelische Brüder-Unität, Herrnhut, Duitsland

53.

Maria van Sint-Thomas (ca. 1705-1749)

Bekering en doop kunnen het leven van slaafgemaakten veranderen. Voor Maria van Sint-Thomas geldt dat zeker. De slaafgemaakte Maria, voor haar bekering Magdalena genoemd, wordt in 1738 gedoopt door EBG-zendingen. Enkele jaren later koopt de EBG haar vrij. Samen met de zendingen reist ze naar de Verenigde Staten, waar ze trouwt. Vervolgens vertrekt ze met haar man naar Herrnhut in Duitsland, de thuisbasis van de broedergemeente. In dit schilderij draagt ze de kenmerkende kleding van de EBG. De rode strik is een teken dat ze in een kindertehuis van de broedergemeente werkt.

Johann Valentin Haidt, 1745-1749, Evangelische Brüder-Unität, Herrnhut, Duitsland

54.

De Eerstelingen

Binnen de EBG is dit een belangrijk schilderij. Het laat zien dat mensen uit alle windstreken bij de kerk van Christus horen. De eerste bekeerlingen van elk volk zijn gelijkwaardig afgebeeld, sommigen dragen hun oorspronkelijke kleding en we kennen van iedereen de naam. Een sprekende illustratie van de idealen van de broedergemeente. Toch wringt er wat. Sommige mensen zijn slaafgemaakten, herkenbaar aan de slavenarmband of de blote voeten. De namen van de afgebeelde mensen zijn doopnamen, niet de oorspronkelijke namen. De EBG-kleding van sommige mensen is duidelijk westers. Laat dit niet zien dat de nieuwe christenen hun oude leefwijze en cultuur moesten opgeven?

Johann Valentin Haidt, ca. 1749. Unitätsarchiv van de Evangelische Brüder-Unität, Herrnhut, Duitsland

Doop in de Republiek

Nederlanders die terugkeren uit de koloniën nemen regelmatig één of meerdere slaafgemaakten mee. Formeel bestaat slavernij in de Republiek niet, maar echt vrij zijn de meegekomen slaafgemaakten meestal niet. Doorgaans blijven ze bedienden bij de families waar ze eerder eigendom van waren. Veel van deze mensen worden uiteindelijk gedoopt.

55.

Doop van Maria Zara Johanna Niabi

Deze unieke prent laat de doop van de 24-jarige Maria Zara Johanna Niabi zien in de remonstrantse kerk van Delft. In het doopboek van deze kerk staat vermeld dat Maria de dochter van Cajo Sainquo Niabi en Massa Oribo is, geboren in Zoogwoin, een dagreis van Elmina (Ghana). Vanuit Afrika ontvoerd, is ze als slaafgemaakte op een veiling in de Nederlandse kolonie Demerary (nu Guyana) verkocht aan Christoffel Johan Hecke, voor zijn koffieplantage Met en Meerzorg. Hecke neemt haar mee naar de Republiek, waar ze uiteindelijk wordt gedoopt. Haar dooptekst is Efeziërs 5:8: 'want eens was u duisternis maar nu bent u licht, nu u de Heer toebehoort.'

24 september 1794, Stadsarchief, Delft

56.**Doopboek van Maria Zara Johanna Niabi**

In dit doopboek staat dat Maria's voormalige eigenaar weigerde haar in zijn eigen hervormde kerk te laten dopen. De remonstrantse predikant Abraham van der Meersch ziet geen probleem, 'vindende in haar een godsdienstig en eerlijk gemoed, te edel om langer in ene onchristelijke slavernij te leven'. Hij doopt haar met onder anderen zijn vrouw Sara Turfkloot als getuige. In het doopboek noteert dominee Van der Meersch met een sneer naar zijn medechristenen: 'Ach mogten hare ongelukkige lotgenoten met haar vrijheid genieten, en de christenen minder barbaren ... zijn!' Vermoedelijk werkt Maria de rest van haar leven voor Sara Turfkloot. Ze erft van haar verschillende waardevolle objecten, zoals een zilveren naaldenkoker.

1674-1809, Stadsarchief, Delft

57.**Doopboek met vermelding van de doop van Duren**

Nadat de kritische predikant Jan Willem Kals uit Suriname is gewerkt door de koloniale overheid, keert hij terug naar de Republiek met zijn 'eygenen Jonge,' zeer waarschijnlijk slaafgemaakte, Duren. Kals heeft hem vermoedelijk naar zijn geboorteplaats in Duitsland genoemd, zijn oorspronkelijke naam kennen we niet. De predikant kan niet voor Duren zorgen en draagt hem over aan prins Van Holstein Beek, op dat moment gouverneur in Den Bosch. Op 5 januari 1742 wordt de jongen daar gedoopt in de Grote Kerk, en krijgt de naam Kristiaen Steinholt. In de *Maendelyke Uittreksels, of de Boekzaal der geleerde Waerelt* is te lezen dat 'onder een grote toevloet van menschen' een 'Zwarte uit Angolen, in dienst van zyn Hoogheit de prins van Holstein' gedoopt is.

1742, Erfgoed 's-Hertogenbosch

58.

Susanna Dumion

Susanna Dumion wordt in 1713 in slavernij geboren te Paramaribo. Op haar 35ste neemt de weduwe van haar (vermoedelijke) eigenaar, Susanna Taunay-Lespinasse, haar mee naar Amsterdam. Haar doop vindt ruim 10 jaar later plaats, op 28 april 1759. Hoewel officieel vrij, wordt ze in het testament van Lespinasse uit 1766 aangeduid als 'haar slavin of dienstmaegd'. Pas na Lespinasses dood in 1778 zou Dumion haar vrijheid en een kleine toelage ontvangen. Susanna Dumion overlijdt in 1818, op 105-jarige leeftijd. Ze wordt begraven in de Grote Kerk te Haarlem.

Jacob Ernst Marcus, ca. 1813-1818, Teylers Museum, Haarlem

59.

Nai (1797/1798-1869)

Nai wordt in slavernij geboren in Leeot, op het eiland Flores in Indonesië. Na een aantal wisselingen van eigenaar, koopt Jan Hendrik Bagelaar hem in 1808 in Surabaya. Die neemt Nai mee naar Nederland. Hij gaat wonen in Delft, leert Nederlands en wordt op 27 december 1818 in de Nieuwe Kerk van Delft gedoopt. Hij krijgt dan de naam Wange Hendrik Richard van Bali. Hij trouwt, gaat werken als portier en vervolgens bij 's Lands Kledingmagazijn. Op latere leeftijd zet hij zijn jeugdherinneringen op papier, waardoor een uniek inkijkje in zijn leven bewaard is gebleven.

Ernst Bagelaar, 1798-1837, Rijksmuseum, Amsterdam

60.

Joost, Laloupe, Anna, Leonora en Duren

Speciaal voor deze tentoonstelling maakte Kenneth Aidoo portretten van mensen die we kennen uit archieven, maar waar we geen beeld van hebben. Aidoo geeft deze mensen een gezicht. Tegelijkertijd vestigt hij de aandacht op het ontbreken van zwarte mensen in de beeldende kunst en geschiedenisboeken.

60.

Joost, Laloupe en Anna

Na 21 jaar in de West keert Wigbold Crommelin (1712-1789), gouverneur-generaal van Suriname, in 1770 met zijn gezin terug naar Breda. Hij neemt drie tot slaaf gemaakte bedienden mee. De jongen Laloupe en het dubbelbloed meisje Anna zijn zijn juridisch eigendom. Joost is echter een zogeheten 'sociëteitsslaaf': formeel bezit van het koloniaal bestuur de Sociëteit van Suriname. Crommelin wil Joost waarschijnlijk een beter leven geven. De Republiek kent geen slavernij, in die zin dat slaafgemaakten er na een halfjaar tot maximaal een jaar plus één dag vrijkomen. Het sociëteitsbestuur dreigt Crommelin echter met een dwangsom van 1200 gulden als hij hun eigendom niet binnen de maximale termijn naar Suriname terugstuurt. De jongen reist meerdere keren naar Amsterdam om op het hoofdkantoor van de WIC zijn vrijheid te bepleiten, maar de Sociëteit blijft onverbiddelijk. In februari 1771 keert Joost noodgedwongen terug naar Suriname voor een bestaan in slavernij. Anna en Laloupe vergaat het beter, zij krijgen hun vrijheid en worden op 22 februari 1772 in de Grote Kerk van Breda gedoopt. Zeer waarschijnlijk zijn ze als 'huisbedienden' bij Crommelin in dienst gebleven.

Kenneth Aidoo, 2024

61.**Leonora**

De slaafgemaakte Leonora weet zich in 1732 op Curaçao te verstoppen aan boord van een schip van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) met bestemming Middelburg. Een etmaal na vertrek laat Leonora zich aan de bemanning zien. Ze verklaart dat ze zich aan boord heeft verstoppt om haar vrijheid te herwinnen, en omdat ze slecht behandeld werd door haar 'meestresse'. Schipper Jan Bijl uit Zierikzee besluit haar mee te nemen. Hoewel vanuit Curaçao diverse verzoeken komen om Leonora terug te sturen, weigert de MCC dit. Leonora heeft een goede betrekking gevonden en wordt bovendien binnenkort lid van de Gereformeerde Kerk, argumenteren de MCC-directeuren. Zo slaagt Leonora in haar gedurfde plan: ze is vrij.

Kenneth Aidoo, 2024

62.**Duren, doopnaam Kristiaan Steinholt**

Zie object nummer 57

Kenneth Aidoo, 2024

Ontmoeting van religieuze tradities

Losgerukt uit hun omgeving, netwerk, cultuur en religie, bouwen mensen in slavernij nieuwe religieuze gewoontes op. Hierin vermengen zich invloeden uit het land van herkomst met invloeden vanuit de nieuwe omgeving. Zo ontstaan bijvoorbeeld brua en montamentu op Curaçao en winti in Suriname. In de Oost zijn mensen islamitisch, hindoe of hebben andere religieuze tradities. Niet-christelijke religies worden door de kolonisator gedoogd, deels ook bij gebrek aan interesse voor het geestelijk heil van de slaafgemaakten. Pas als in de negentiende eeuw duidelijk wordt dat slavernij en slavenhandel niet lang meer houdbaar zijn, komt een zendingsoffensief op gang. Waar voorheen bekering incidenteel plaatsvond, raken de koloniale gezaghebbers er nu van overtuigd dat het wenselijk is dat slaafgemaakten christen worden. De nieuwe christenen nemen hun culturele en religieuze achtergrond mee in het christelijk geloof. Hieruit ontstaan nieuwe, lokale vormen van het christendom. Soms ook bestaan elementen uit de verschillende tradities naast elkaar – in het geheim, of openlijk. De zendelingen bestrijden deze ‘afgoderij’ actief.

63.

Begravenis van priester Joannes Vitus Janssen in Paramaribo

De begravenis van de rooms-katholieke geestelijke Joannes Vitus Janssen (1803-1843) brengt mensen van verschillende achtergronden en klassen in Suriname op de been. Zo wordt Janssens kist door een twaalftal witgeklede zwarte mannen gedragen. Onder de toeschouwers bevinden zich slaafgemaakten in militaire dienst van de Nederlanders, ‘Koloniale Guides’ of ‘Redi-moesoes’ genoemd. Ook zien we de oorspronkelijke bewoners van Suriname en slaafgemaakten, herkenbaar aan hun blote voeten. In de optocht loopt daarnaast pater Peerke Donders (1809-1887) mee.

1843-1845, Rijksmuseum, Amsterdam

64.**Afro-Surinaamse begrafenisgebruiken**

In begrafenissen en rouwrituelen wordt de vermenging van verschillende religieuze tradities zichtbaar. In deze fotoserie is een hedendaagse EBG-begrafenis te zien. Deze Afro-Surinaamse uitvaart is een combinatie van EBG-elementen en winti. Kenmerkend zijn onder meer de witte rouwkleding van de EBG, die gecombineerd wordt met traditionele omslagdoeken, pangi's. De wassing en liederen zoals de (p)sokopsalmen zijn duidelijk Afro-Surinaamse gebruiken. Ook wordt er 'gedanst' met de kist, zodat de geest van de overledene een voorspoedige reis naar het hiernamaals kan maken.

Femke Dix, 2016, Amsterdam

65.**Bepalingen Nederlandse overheid aan vrijgelaten slaafgemaakten**

Slaafgemaakten worden soms vrijgelaten, bijvoorbeeld omdat hun eigenaar hen welgezind is, of als ze een aantal jaren in militaire dienst zijn geweest. Vrijlating (of manumissie) is wel gebonden aan strikte regels. Het christendom wordt hierbij ingezet als een manier om slaafgemaakten te vormen en te disciplineren. Zo staat in deze bepalingen van de Surinaamse overheid uit 1761 bij nummer IV dat gemanumitteerden (vrijgemaakte slaafgemaakten) christelijk moeten zijn 'opgevoed'. Vanaf 1832 moeten ze ook lid zijn van een kerk. In bepaling IX staat dat als ze toch aanwezig zijn bij 'dansen' (vermoedelijk een verwijzing naar samenkomsten in het kader van winti), ze weer tot slaaf gemaakt kunnen worden. Eerdere inperkingen van dansfeesten van de slaafgemaakten gaan aan deze regel vooraf, en latere gaan nog verder: vanaf 1874 wordt zelfs de winti-religie als geheel verboden. Dit verbod houdt tot 1971 stand.

4 februari 1761, Wereldmuseum (reproductie)

66.**Strijd tegen 'afgoderij'**

De kankantri (kapokboom) is een heilige boom in de winti-religie. Deze woudreus kan ruim zeventig meter hoog worden en steekt dan ver boven de rest van het tropische oerwoud uit. Volgens de Franse reiziger P.J. Benoit vindt de nachtelijke dans voor de watra-mama (watergodin) standaard onder een kankantri plaats. Het is dan ook niet gek dat de boom door zendelingen gezien wordt als symbool van 'afgoderij'. Dit kinderboekje van dominee Jan de Liefde toont hoe een leriman (zendeling) een kankantri omhakt als slotstuk van de succesvolle bekering van de lokale slavenbevolking.

Uit drie landen, Jan de Liefde, 1900. KB, nationale bibliotheek, Den Haag (reproductie)

67.**Johannes King (1838-1898)**

Hoe ziet de hel eruit? Johannes King, afkomstig uit de marrongemeenschap Matawai, heeft er een duidelijk beeld bij. Hij beschrijft de hel als een rij metalen ketels waarin mensen levend worden gekookt. Dit beeld, dat rechtstreeks is ontleend aan de suikermolens waar slaafgemaakten te werk werden gesteld, moet op Kings toehoorders diepe indruk hebben gemaakt. Zij kennen deze beruchte plekken, is het niet uit eigen ervaring, dan wel uit de verhalen van anderen.

Door visioenen geïnspireerd wordt King op eigen initiatief gedoopt door de EBG. King ontwikkelt zich tot de eerste Surinaamse voorganger én zendeling, met een speciale roeping voor de marrongemeenschappen. Marrons zijn onafhankelijke gemeenschappen in het binnenland van Suriname, die bestaan uit nazaten van ontsnapte slaafgemaakten. King weet de vertaalslag te maken van de Bijbel naar de context van zijn publiek in een taal die mensen begrijpen.

Buku Bibliotheca Surinamica, Amsterdam (reproductie)

Petrus Kafiar (1864/1873-1926)

In 1860 wordt de slavernij in Nederlands-Indië officieel afgeschaft. Desondanks blijft slavernij in het gebied nog lang bestaan, onder meer in Nieuw-Guinea. Petrus Kafiar wordt daar na de dood van zijn vader als kind tot slaaf gemaakt, en later verkocht aan een christelijk echtpaar. Het echtpaar laat hem naar het seminarium in Depok gaan. Kafiar keert als zendeling terug naar zijn geboorteregio en wordt zeer succesvol onder zijn eigen volk. De zendeling Van der Roest legt Kafiar de woorden in de mond: 'Vreeselijk is het gevangen genomen te worden, slaaf te zijn. [...] telkens het woord slaaf te hooren, dat was voor mij, een vrijgeborene, de grootste ellende. God heeft deze dingen ten goede gekeerd.'

Van slaaf tot evangelist: 'Petrus Kafiar', Universiteitsbibliotheek Utrecht (reproductie)

De weg naar afschaffing

Mede door de inzet van christelijke abolitionisten schaft het Britse Rijk in 1807 de slavenhandel en in 1833 de slavernij af. Hierop ontspint zich in Nederland een bescheiden debat, waarin ook vrouwen hun stem laten horen. De stem tegen slavernij en de inzet voor verbetering van het welzijn van slaafgemaakten gaat vaak gepaard met een betuttelende houding: de afschaffing van de slavernij kan alleen een succes worden als slaafgemaakten 'beschaafd' en 'verheven' worden en 'christelijke gehoorzaamheid' aanleren. Deze focus op onderwijs en vorming gebruiken tegenstanders ook om de daadwerkelijke afschaffing te vertragen. Nederland schaft als een van de laatste landen in Europa de slavernij af. In 1860 komt er een juridisch einde aan slavernij in de Oost, in 1863 in de West. In Suriname volgt op de afschaffing nog een tienjarige periode van staatstoezicht, waarbij veel slaafgemaakten moeten blijven werken voor hun voormalige eigenaren. Op Sint-Maarten is slavernij in de praktijk vanaf 1848 gestopt, toen deze op het Franse deel van het eiland werd afgeschaft.

Zorg en onderwijs

In aanloop naar de afschaffing van de slavernij worden er verschillende initiatieven ontplooid om het proces in goede banen te leiden. In Suriname stichten kerken – met name de EBG en de Rooms-Katholieke Kerk – vanaf 1850 scholen om de positie van slaafgemaakten te verbeteren. De koloniale overheid werkt actief mee aan deze ontwikkelingen. Hierbij speelt eigenbelang zeker een rol: via het onderwijs kan de koloniale overheid de ontwikkeling en vorming van de slaafgemaakten immers reguleren en controleren. Alfabetisering en bekering tot het christendom gaan hand in hand. In 1876 wordt de leerplicht in Suriname ingevoerd – beduidend eerder dan in Nederland (1901). Behalve scholen bouwen de kerken onder meer ziekenhuizen, weeshuizen en huizen voor ouderen. Zo draagt de kerk van wieg tot graf zorg voor het leven van haar leden.

69.

Peerke Donders (1809-1887)

De Tilburgse Petrus 'Peerke' Donders vertrekt in 1842 naar Suriname. Hij zet zich daar in het bijzonder in voor de melaatsen in de leprakolonie Batavia. Ook maakt hij diverse zendingsreizen naar de oorspronkelijke bevolking in het binnenland. Over de slavernij schrijft hij in een brief, dat hij hoopt dat de goede God 'het lot van de ongelukkige en zo lang verdrukte slaaf [zal] verzachten en hem die vrijheid schenken, waardoor hij in staat zal zijn om zijn Schepper te kunnen kennen en oprecht te dienen.' Donders wordt in 1982 zalig verklaard.

Albinus Windhausen, 1922, Museum Catharijneconvent

70.

Martinus Niewindt (1796-1860)

De Amsterdamse Martinus Niewindt is de eerste apostolisch vicaris – hoofd van een katholiek missiegebied – van Curaçao. Bij zijn aankomst in 1824 is er op het eiland maar één kerkgebouw voor de zwarte, katholieke bevolking. Onder zijn leiding worden nieuwe kerken gebouwd, net als scholen, een weeshuis en een ziekenhuis. Voor de bouw van een kerk koopt Niewindt een plantage, inclusief slaafgemaakten: zo wordt de bisschop zelf slaveneigenaar. Niewindt levert ook een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de op het eiland meest gebruikte taal, het Papiaments, onder meer door godsdienstige literatuur te vertalen. De *Catecismo Corticu* is de oudste nog bestaande gedrukte publicatie in het Papiaments en sinds 2009 deel van het 'Memory of the World'-register van Unesco.

Johann Peter Berghaus (lithograaf), 1844,
Museum Catharijneconvent

71.

De EBG-kerk op plantage Leliëndaal

Het is een idyllisch tafereel. Maar schijn bedriegt: het pittoreske dorpje met een kerk in het centrum is in werkelijkheid een plantage waar slaafgemaakten werken. De kerk is gebouwd door de EBG, die in de jaren dertig van de negentiende eeuw toegang krijgt tot de plantages in Suriname. Als zendingsgerichte gemeente maakt de EBG graag gebruik van de mogelijkheid om slaafgemaakten te bekeren. Velen worden lid van de broedergemeente. Later zijn kerken als de EBG ook wel bekritiseerd omdat ze gehoorzaamheid aan het koloniaal gezag bepleitten en de oorspronkelijke religieuze tradities van de slaafgemaakten bestreden.

Jacob Marius Adriaan Martini van Geffen,
ca. 1850-1860, Rijksmuseum, Amsterdam

72.**Toe – tron feifitentin na toe. Tori vo da Santa Bybel**

Door de EBG'ers wordt veel waarde gehecht aan het (zelf) lezen van de Bijbel. Hun onderwijs is daar mede op gericht, en de EBG zet zich ook al vroeg in voor bijbelvertalingen in lokale talen in Suriname. Dit geïllustreerde boekje met 52 vertellingen uit de Bijbel uit 1852 is vertaald door een EBG-zending. Het is doelbewust goedkoop gehouden. Mede daardoor is de gehele oplage van 1000 exemplaren binnen een jaar al uitverkocht. Het boek wordt ingezet in de zending onder de creoolse bevolking en zal gebruikt zijn voor voorlezing en studie.

Toe – tron feifitentin na toe: Tori vo da Santa Bybel-Boekoe: vo gebruike dem na hosu en na skolo, 1852, Buku Bibliotheca Surinamica, Amsterdam

73.**Otto Tank (1800-1864)**

De Noorse Nils Otto Tank vertrekt in 1842 naar Suriname om leiding te geven aan de missie van de Evangelische Broedergemeente om de zwarte (slaven)bevolking te bekeren. Tank realiseert zich steeds beter hoe slecht de condities voor slaafgemaakten in Suriname zijn en kan en wil niet langer zwijgen. Tijdens zijn verlof in Nederland schrijft hij een circulaire waarin hij oproept tot een veel betere behandeling van slaafgemaakten: 'gij zult bevinden dat hoe meer onderwijs en Christelijke beschaving de Neger-slaven hebben ontvangen, zij zich des te beter gedragen; ja dat de geheele toestand van Heeren en slaven zooveel te gelukkiger is geworden.' Hier wordt vanuit plantagehouders woedend op gereageerd. De EBG trekt daarop haar handen van Tank af en een terugkeer naar Suriname wordt onmogelijk.

Reverend Nils Otto Tank, Wisconsin Historical Society, Madison, Wisconsin (reproductie)

74.**Peepina Devil Maroon**

Vanaf de zeventiende eeuw wordt de religie van de niet-christelijke bewoners van Suriname aangeduid als 'heidens' en 'duivels'. Dit drieluik toont een afbeelding van een marronkapitein (burgemeester) met hoorns. Het patroon op de achtergrond verwijst naar een pangi, een omslagdoek gedragen door marrons en Afro-Surinaamse mensen. Pangi's zijn persoonsgebonden en hebben uiteenlopende betekenissen. Ze worden onder meer gedragen bij speciale gelegenheden zoals een huwelijk, verjaardag of begrafenis. Remy Jungerman vestigt hier de aandacht op de positie van de marrons in de Surinaamse maatschappij en het negatieve beeld van niet-christelijke godsdiensten.

Remy Jungerman, Peepina Devil Maroon, 2011

75.**Congo Blues**

Tot slaaf gemaakte zwarte Afrikanen die naar het Caraïbisch gebied worden verscheept raken daar van hun cultuur vervreemd. De overheid en de kerk dragen daar eeuwenlang aan bij. Dit geabstraheerde lichaam staat symbool voor de lichamen van de mensen die uit Afrika zijn weggehaald en in de West werden verminkt en ontmenselijkt. Het beeld is aan de voorkant netjes afgewerkt, als een glanzende façade, terwijl de achterkant het ruwe, donkere materiaal toont. De gaten en oneffenheden staan symbool voor de eeuwenlange onderdrukking en de doorwerking hiervan in het heden. Met het kruis in het hoofd en de vastgenagelde voeten verbeeldt de kunstenaar hoe de bekering van slaafgemaakten tot het christendom gepaard ging met dwang en onvrijheid.

Nelson Carrilho, Congo Blues, 2020, Luther collectie, Amsterdam

Christelijk abolitionisme

Ook in Nederland spreken in de negentiende eeuw steeds meer mensen zich uit tegen slavernij.

Abolitionisten voeren regelmatig aan dat slavernij onchristelijk is. Voor zover bekend spreekt de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zich pas in mei 1858, enkele jaren voor de afschaffing, uit over slavernij. In een brief aan koning Willem III noemt de kerk slavernij een 'schandmerk', die 'met den geest des Christendoms in openlijke strijd is' en 'waarvan zij zich hoe eer zoo liever moet reinigen.' Hoewel vele christenen zich hebben ingezet voor de afschaffing van de slavernij, komt deze brief van de synode rijkelijk laat.

76.

Elizabeth Fry (1780-1845)

De Engelse abolitioniste en filantrope Elizabeth Fry reist in 1840 naar Nederland om daar de slavernijdiscussie – die sterk achterloopt op de Britse – aan te wakkeren. Waarschijnlijk door haar geïnspireerd versturen 128 Rotterdamse dames een brief naar koning Willem II met de oproep een einde aan de slavernij te maken. Een van de Nederlandse vrouwen die Fry ontmoet is Anna Amalia Bergendahl (1827-1899). Bergendahl richt in 1856 het 'Dames-Comité ter bevordering van de Evangelie-verkondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname' op. Aan haar 'zusteren in Nederland' schrijft ze: 'Helpt om zusteren, nu nog slavinnen in Suriname, te bevrijden uit de onteerende slavenbanden'.

Charles Robert Leslie, ca. 1823, National Portrait Gallery, Londen (reproductie)

77.**Kop en schotel met een anti-slavernij afbeelding**

In navolging van de Britten zamelen

Nederlandse abolitionisten geld in voor slaafgemaakten door het verkopen van servies. Ook het ontwerp van Josiah Wedgwood en de productie van deze kop en schotel zijn volledig Engels. Op de schotel staat onder de afbeelding van een zwarte vrouw met kind in een tropische omgeving de tekst 'Als niemand u ziet God ziet u.' Deze boodschap is vermoedelijk niet alleen als aansporing voor witte Nederlanders bedoeld (God ziet het feit dat zij de slavernij laten voortduren), maar ook als troost voor de zwarte slaafgemaakten in hun ellendige situatie: de christelijke kolonisator mag dan misschien niet om hen geven, God ziet hen wel.

Etruria Works, ca. 1853-1863, Buku Bibliotheca Surinamica, Amsterdam

78.**Marten Douwes Teenstra (1795-1864)**

De 'hail biezunder Grunneger' Marten Douwes Teenstra is afkomstig uit een vermogende en verlichte doopsgezinde boerenfamilie. Hij ziet de wrede kanten van de slavernij met eigen ogen in zijn tijd als opzichter van bruggen en wegen op Java en in Suriname. Bij terugkeer in Nederland schrijft hij dit boek over het belang van de afschaffing van slavernij en de rol van het christendom. Hij zegt onder andere: 'Zoo lang de Christenen hunne natuurgenooten en evenmensen in slavernij houden en zoo barbaars blijven behandelen, kan hunne prediking van het Christendom geen invloed op de verdrukte Zwarten uitoefenen.' Op deze pagina's zien we de portretten van Codjo, Mentor en Present. Deze slaafgemaakte mannen worden gezien als de verantwoordelijken voor de grote stadsbrand in Paramaribo van 1832. Als straf worden zij levend verbrand – volgens Teenstra een goed voorbeeld van de wreedheid van het slavernijsysteem in Suriname. Codjo, Mentor en Present worden tegenwoordig herdacht als verzetsstrijders.

Marten Douwes Teenstra, *De Neger-slaven in de Kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de Heidensche Bevolking*, 1842, particuliere collectie

79.**Nicolaas Beets (1814-1903)**

De predikant en latere Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis Nicolaas Beets is vooral bekend als auteur van het boek *Camera Obscura* (1839). Hij is echter ook een van de kopstukken van het Réveil, een opwekkingsbeweging binnen de protestantse kerk, die de kerkelijke motor van het christelijk abolitionisme in Nederland vormt. Beets dicht vanuit het perspectief van de slaafgemaakten: 'Och Neêrlands machtigen en braven! / Verbreekt ons juk; / Brengt, brengt uwe arme neger-slaven / Toch eindelijk, eindelijk uit den druk. / Wij zijn wel zwarten, / Maar hebben harten'. Beets' meest bekende werk tegen de slavernij is de redevoering 'Bevrijding der slaven' (1856) waarin hij de afschaffing van de slavernij bepleit als 'door de Menschlievendheid terecht gewenscht; door de Beschaving gevorderd; [en] door den Geest des Christendoms bevolen'.

Elisabeth Adriani-Hovy, 1898, Museum Catharijneconvent

80.**Volter Robert van Hoëvell (1812-1879)**

Baron Volter Robert van Hoëvell studeert theologie in Groningen en vertrekt in 1836 naar Nederlands-Indië om daar als predikant te werken. Hij spreekt zich regelmatig uit tegen misstanden en mede daarom wordt hij in 1848 de kolonie uitgewerkt. In Nederland wordt hij lid van de Tweede Kamer, waar hij pleit voor de afschaffing van slavernij in Oost én West. Met zijn roman *Eene slaven-vendutie* (1853) laat hij de mensonterende aspecten van het slavernijsysteem in de Oost zien, maar het is vooral zijn boek *Slaven en vrijen onder de Nederlandse wet* (1854) dat in Nederland indruk maakt. Op basis van ooggetuigenverslagen en rapporten – Van Hoëvell zou zelf nooit een voet in Suriname zetten – beschrijft hij de Surinaamse slavensamenleving als 'de tergendste verkrachting van de gerechtigheid, de zwartste hoon van de godsvrucht, de openbaarste schending van alle trouw.' Eén jaar nadat Van Hoëvell de Tweede Kamer verlaten heeft, komt er een officieel einde aan de slavernij in de West.

Carel Christiaan Antony Last, 1855, Museum Catharijneconvent

81.**Petronella Moens (1762-1843)**

Petronella Moens is nagenoeg blind, maar dat verhindert haar niet een belangrijke rol als literator, dichteres, abolitioniste en politiek activiste te spelen. Zo begint ze een eigen politiek tijdschrift, *De Vriendin van 't Vaderland*, waarin ze zich ontpopt als parlementair journalist avant la lettre. Ze toont zich een vroege voorvechter van de afschaffing van de slavernij, bijvoorbeeld in haar gedicht 'Bij het afschaffen van den slaavenhandel door de Fransche Natie' (1798): 'De vrije Fransche Natie, / Verbreekt der slaaven keten; / zij noemt verdrukte Negers, / Haar vrijgebooren broeders'. Moens is dochter van een dominee en werkt veel samen met predikant Bernardus Bosch. Geïnspireerd door het christendom en de Franse revolutie beschrijft ze in haar roman *Aardenburg, of de Onbekende volksplanting in Zuid-Amerika* (1817) een utopische plantagesamenleving.

Margaretha Cornelia Boellaard, 1836, Centraal Museum, Utrecht

82.**Herdenkingspenning**

Deze herdenkingspenning is in 1963 geslagen ter herinnering aan de afschaffing van de slavernij in Suriname honderd jaar eerder. Op de ene kant van de munt staat de veelgebruikte afbeelding van twee handen met verbroken ketenen, op de andere kant de bijbeltekst die centraal stond tijdens de feestelijke kerkdienst ter ere van de afschaffing op 1 juli 1863. Tijdens deze dienst, die gehouden werd in de Grote Stadskerk van de EBG in Paramaribo, ging de preek over Johannes 8:36: 'Wanneer dan de Zoon u vrijgemaakt heeft, zult u waarlijk vrij zijn.' Het zou in 1863 nog tien jaar duren totdat de Surinaamse slaafgemaakten werkelijk juridisch vrij waren. Ook in de Oost bleef slavernij na de officiële afschaffing in 1860 nog decennia bestaan. Nazaten van slaafgemaakten wachtte nog een lange strijd voor de gelijke behandeling waar Tula al in 1795 voor pleitte.

1963, particuliere collectie, Amsterdam

EN NU?

Met deze tentoonstelling willen we het onderbelichte verhaal van christendom en slavernij vertellen. Kennis van het verleden is essentieel voor de erkenning van dat verleden, en kan hopelijk bijdragen aan een proces van verwerking en verzoening in de toekomst. De tentoonstelling is niet neutraal, het verhaal is niet compleet en het is nog niet voorbij.

Op veel vragen is geen eenvoudig antwoord mogelijk: Hoe heeft dit kunnen gebeuren? Hoe konden mensen hun geloof verenigen met de uitbuiting van andere mensen? Waar haalden mensen de kracht en moed vandaan om te blijven zoeken naar manieren om hun toekomst of die van hun naasten te verbeteren? Via films en geschreven media ontdek je een aantal stappen die zijn gezet. Stappen die noodzakelijk zijn om te komen tot heling.

Welke keuzes zou je zelf hebben gemaakt als je toen had geleefd? En kunnen geloof en kerk vandaag de dag een rol spelen bij herstel? We zijn benieuwd naar jouw stem in het gesprek over het slavernijverleden en de doorwerking daarvan.

83.

Hedendaagse fricties

De Surinaamse Ruben Cabenda is van huis devoot christen, maar tijdens zijn studie in Nederland raakt hij geïnteresseerd in de Afro-Surinaamse godsdienst winti. Deze religie is gebaseerd op religieuze tradities die door slaafgemaakten zijn meegenomen uit Afrika. Kerkgemeenschappen keuren winti tot op de dag van vandaag af. Hierdoor staan veel Afro-Surinaamse mensen voor de keuze tussen kruis en kalebas, een belangrijk voorwerp voor winti-rituelen. In deze video onderzoekt Cabenda de wortels van deze frictie en brengt hij deze in verband met het slavernijverleden en de rol van de kerk.

Ruben Cabenda, 2024

84.**Ketikoti-viering 2022 in de Wi Eegi Kerki**

De Evangelische Broedergemeente in Nederland is een gemengde kerk. Duitsers, Afro-Surinamers, Nederlanders en ook nazaten van Aziatische contractarbeiders zijn er lid. Elk jaar op 1 juli houdt de EBG een Ketikoti viering, zoals hier in de Wi Eegi Kerki in Amsterdam Zuidoost. In 2023 stond het thema gelijkheid centraal. In hoeverre worden zwarte en witte Nederlanders gelijkwaardig behandeld? De strijd tegen ongelijkheid blijft *work in progress*. De interne verdeeldheid van de zwarte gemeenschap wordt benoemd als punt van zorg, en de doorwerking van racisme en onderdrukking door misplaatste witte superioriteitsgevoelens eveneens. De predikanten moedigen gemeenteleden aan om met elkaar in gesprek te gaan en blijven. In hoeverre spreekt deze oproep tot ons allemaal?

Bram Petraeus, 2022, Museum Catharijneconvent

85.**Herdenkingsdienst Raad van Kerken**

Al in 2013 – negen jaar eerder dan de Nederlandse regering – biedt de Raad van Kerken Nederland excuses aan voor het slavernijverleden. Tien jaar later belijden de aanwezigen opnieuw schuld, en zoeken met woorden, zang en dans naar nieuwe wegen voor een gezamenlijke toekomst. Deze dienst wordt gehouden in de Nieuwe Kerk in Amsterdam aan de vooravond van de viering van de afschaffing van de trans-Atlantische slavernij, op 30 juni 2023. Het thema van de dienst luidt: 'Gedeeld verleden – gezamenlijke toekomst. Kerken samen op weg naar heilzame verwerking van het slavernijverleden.' Deze herdenkingsdienst is een initiatief van een breed samengestelde netwerkgroep met vertegenwoordigers van kerken, de stichting Heilzame verwerking slavernijverleden wit-zwart en Samen Kerk in Nederland (SKIN).

Fragmenten uit de kerkdienst: *Gedeeld verleden, gezamenlijke toekomst*, uitgezonden op 2 juli 2023 op NPO 2, geproduceerd door EO. Beelden met dank aan EO en het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, copyright EO

Over het tentoonstellingsontwerp

Het wereldwijde handelsnetwerk kent een geschiedenis die doordrenkt is van cultureel racisme en slavernij. De ongelijke machtsverhoudingen tussen Noord en Zuid zijn een product van ons koloniale verleden. Waardevolle tropische bossen worden gekapt voor de productie van ons hout. Afval (voornamelijk e-waste, katoen, papier en plastic) dat wij in Europa produceren, wordt vaak illegaal in Afrika en Azië gedumpt. Het ontwerp van deze tentoonstelling is geïnspireerd door de relatie tussen slavernij en de hedendaagse afvaldistributie. De blokken van houtsnippers, papieren planken en dozen van spuitpulp illustreren het degraderende proces van boom tot afval. In vorm refereert het ontwerp aan de pallets en kisten die worden gebruikt in het mondiale handelssysteem. Het resultaat laat enerzijds de potentie van afvalmateriaal zien. Anderzijds legt het de postkoloniale, ongelijke en bovenal schadelijke aard van ons hedendaagse handelssysteem bloot.

Namelok, 2024

Over het grafisch ontwerp

De behangen op de tentoonstelling zijn geïnspireerd op de historische portretten van witte mannen die er te zien zijn. Ze zijn vervormd en extreem vergroot. Zo tonen ze in de zalen op abstracte wijze de dominante aanwezigheid van de witte man in de geschiedschrijving. Door deze historische kleurbanen worden de ruimtes omarmt, terwijl er op subtiele wijze een dialoog ontstaat met de verschillende thema's waarin onderdrukking en verzet elkaar afwisselen.

Serana Angelista, 2024

**Museum
Catharijne
Convent**